

sae armis plenae, non minus fabricibus atque bellicis bellum simul gerentes et fabricam. Cæmento cœmentariisque advectis, fabricare incipiunt: Saxa poscentibus parietinae abundant; munitur portus, surgit fabrica և այլն»:

Kamal ad-Din, *Chronique d'Alep* (Röhricht, *Beiträge*, I. 232; *Hist. Orient. d. Crois.*, III. 292), աւելի ուրոշ կը ցուցնէ Արտաշէոյ տեղը, թէպէտև զայն յանուանէ չիշատակէր, երբ աւանդելով վերագոյն յիշատակուած յաղթանակներն ու փոանգաց պարտութիւնները, այսպէս կը յաւելու. «Les Francs perdirent alors toutes les places qu'ils possédaient dans le territoire d'Alep, à l'exception de Hab et des châteaux de Kafar-tab, Maara et Tsouran. Alors les Francs qui étaient dans Latmin, Kafar-tab et sur les terres de Maara et d'Elbara vinrent se réfugier dans Antioche et tous ces lieux rentrèrent sous la domination de Redouan, excepté Hab. Tout le territoire d'Alep se trouvait alors en paix; les habitants retournèrent chacun chez eux; Redouan commença à reprendre courage et les troupes d'Alep allaient faire des courses sur les terres d'Antioche. Boémond sentit qu'il n'avait pas assez de forces pour défendre la ville en cas d'attaque: car, lorsque son armée fut mise en déroute par Sokman, il ne se sauva qu'un très petit nombre de ses troupes. Il prit donc le parti de repasser la mer et de venir dans sa patrie lever une nouvelle armée pour la conduire en Syrie. Il laissa le gouvernement d'Antioche et de Ro-ha en son absence à Tancrede son neveu». — Կրնանք վստահաբար հետեցնել ուրեմն որ Մատթ. Ուռհայեցոյ Ալլասարան պէտք է ուղղուի Արտաշիս:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՔ

Michaud: Պատուին Պուրկեցին եւ հայ վաշտակը. — Պատրիարքական նովորակ մը Հունգարիոյ Թագաւորին առջեւ. — Հայ վանորսքը երուսաղեմայ մէջ եւ Ս. Գերեզմանին կրակը: —

Նախորդ յօդուածին մէջ Մատթէոս Ուռհայեցին փոխադրեց զմեզ խաչակրութեան դարերու յիշատակաց մէջ: Լուսոյ և խաւարի կոիւր, որ հայ կեանքին էութիւնն եղած է միշտ, և զոր հիմայ կ'ապրի բուրոյ աշխարհ բոցերու և արեանց հեղեղներու մէջ, այն ժամանակներու քնադորոշմն եղաւ. դիւցազնութիւնը ու քաջութիւնը, վատութիւն և մատնութիւնը, առաքինուութիւնը և կիրքեր խառն ի խուռն բարդուեցան պատմագրաց զրչին ներքեւ. սիրոյ և անձնանուէր զոհերու վկայական մահեր, ոխի և վրիժառու քինախնդրութեան միջադէպեր հիւսեցին ժամանակագրաց ցանցաւ էջերը, և այսօր՝ մինչ դիւանական թղթեականներ փոշիներու և ցեցերու աւելաբծներէ ապրելով, հուրերու և ջուրերու սպառիչ թափէն հատած, կը ներկայանան մեզի հմայիչ քաղցրութեամբ պարուրուած, կը զմայլին ու կը զգածուին այն պատմութեանց մէջ անձեր ու դէպքեր, իրեր ու կիրքեր հանդիպելով, որոնք ուղղակի կը թրթռացնեն մեր սիրտերու լարերը: Ասոնց մին է յետագայ դէպքը, զոր ազգային և օտար պատմաբանք ու ժամանակագիրք պանծանօք յիշատակած են և զոր Michaud իւր խաչակրաց պատմութեան դիւցազնագրութեան մէջ հիւսած է իրեն պայծառագոյն զոհար մը քրիստոնէական սրբազան դիւցազնութեան: Այսպէս կը պատմէ նա (Է. Գիրք).

«Մեր ձեռքն ունեցած պատմութիւնն այնպիսի է, որ ամենածանր պարագաներ կը յաջորդեն իրարու թատերական եղբերգութեան մը տեսարաններու նման. և մի

քանի ամիսներու ընթացքին մէջ կը պատահին այնպիսի դէպքեր, որ բաւական են ամբողջ դարու մը ժամանակագրութիւնը լեցնելու: Հազիւ թէ քրիստոնէական գաղթականութեանց պատմիչը կ'աւարտէ պատեւրազմի մը, յեղափոխութեան մը, մեծ աղետի մը պատմութիւնն աւանդելը, անմիջապէս ահա նոր պատերազմներ, նոր յեղափոխութիւններ և աւելի մեծագոյն աղետներ ու տառապանք կը ներկայանան իւր զրչին առջև և իւր պատմածներու մէջ տեսակ մը շփոթութիւն կը ձգեն: Տեսանք Ռուսներոյ իշխանին դժբաղդ վախճանը և Անտիոքայ ողբալի վիճակը, որուն սահմաններու մէջ կ'ասպատակէին հազարացիք, իսկ հիմայ Եդեսիոյ կոմսութիւնն է որ պիտի արտասուէ իւր իշխաններուն գերութիւնը: Յետոյ, քիչ օրեր անցնելէ վերջ, այս նոր դժբաղդութիւնէն պիտի ծագին ուրիշ նորագոյն թշուառութիւններ Ասորիքի քրիստոնէայ իշխանութիւնները բոլոր վտանգի ենթարկելու համար:

«Բաղակ, թո՛ւն ու յաջորդ էլ—կազին, սարսափ կը ծաւալէր Եփրատայ ափանց վրայ, և Աստուածաշունչ Գրոց յիշատակած առիւծին նման, որ կը շրջի միշտ որս մը բնտնելով, հասաւ վերջապէս և անաւերնակ պահուն յաջողեցաւ գերի բռնելու Կոսրէն տը Գուրդընէն և իւր ազգականն Գալբանը, և երկուքն ալ շղթայապիրկ կալանակապ հրամայեց տանել դէպի Միջագետքայ սահմանները: Երբ այս գոյժն հասաւ Երուսաղէմայ թագաւորութեան մէջ, Պալտոլին տը Պուրկ իսկոյն ընթացաւ Եդեսիա կամ բնակիչները միիթարելու համար, և կամ առիթ ու միջոցներ բնտնելու համար կալանակապ իշխանին շղթաները խորտակելու համար: Սակայն չափազանց վստահանալով իր անձնական արութեան վրայ, և զոհ՝ իրեն անձնանուէր վսեմութեան, ինքն ալ ինկաւ Բաղակ և միւրային որոգայթներուն մէջ, այնպէս որ տարուելով Խարբերդի դռանկը, հոն թշուառութեան ընկեր եղաւ անոնց, որոնց ազատարար ջանացած էր ըլլալ:

«Հին ժամանակագիրք կը հռչակեն յիս

սուն հայերու դիւցազնական քաջութիւնը, որոնք իրենք զիրենք զոհեցին քրիստոնէայ իշխաններն ազատելու համար: Ասոնք յետ Աստուծոյ պաշտպանութիւնը խնդրելու, Խարբերդի ամրոցին մէջ մտան, մի քանի պատմիչներու համեմատ՝ ծպտելով իրրեւ վաճառական, իսկ ուրիշ ժամանակագիրներու համաձայն՝ իրրեւ միայնակացներ: Հազիւ թէ այս բուռ մը քաջերը մտան միջնաբերդին մէջ, մերկանալով իրենց կեղծ զգեստները և զէնքերնին դուրս հանելով, խողխողեցին հազարացի բերդապահ զօրքը և հռչակաւոր գերիներուն շրջութաները խորտակեցին: Այն միջնաբերդին մէջ, որուն այս ոճով տիրացան քրիստոնէայք, կը գտնուէին առատ պաշարներ և պատերազմական հանդերձանք ամէն տեսակ: Բաղակ հոն թողուցած էր իրեն գանձերը, իւր կիները և իր զէնքերով աւերակ դուրձուցած երկիրներու ամէնէն աւելի թանկագին կողոպուտները: Քրիստոնէայ մարտիկներն ի սկզբան շատ ու բախացան իրենց ձեռնարկին այսպէս յաջողութեամբ աւարտելուն վրայ: սակայն շուտով շրջակայ գաւառներու թուրքերը միացան, և ամբոխ ձևացնելով եկան պաշարեցին այն դռնակը, որուն աշտարակաց վրայ Քրիստոսի դրօշակը կը ծածանէր: Բաղակ ամիրայն որ (այն ժամանակի պատմը չաց աւանդածին համեմատ) երազի մէջ իմացած էր թէ ինչ դարան կը պատրաստուէր իրեն դէմ, ժողովեց բանակը և երդում ըրաւ ջնջելու զՊալտոլին, Կոսրէնը և բոլոր զիրենց ազատողները: իսկ ասոնք չէին կրնար երկար ժամանակ դիմադրել բոլոր հազարացուց միացած ջանքերուն՝ եթէ իրենց քրիստոնէայ եղբայրները փութով օգնութեան չհասնէին: Ուստի խորհուրդի գումարելով՝ սահմանուեցաւ որ Կոսրէն ամրոցէն դուրս ելլայ և երթայ քրիստոնէայ քաղաքներու մէջ պարտներու և ասպետներու օգնութիւնը հայցելու: Կոսրէն ուրեմն մեկնեցաւ, երդուին նալով առաջուց որ բնաւ մօրուքը պիտի չաժիլէ, և ոչ ալ զինի պիտի խմէ, մինչև որ իւր վտանգաւոր նուիրակութիւնը չկաւ

տարէլ, կտրեց անցաւ սպառնալից մահ, մետականաց բազմութեան մէջէն, անցաւ իրբատ գետէն այծի մորթէ երկու տիկե-
րու վրայ, և յետ բոլոր Ասորիքը կտրե-
լու, հասաւ վերջապէս յերուսաղէմ, ուր Ս. Գերեզմանի տաճարին մէջ դրաւ այն շղթաները, որոնցմով կալանաւորուած էր Տաճկաց ձեռքը գերի եղած միւլոց. և ար-
տասուօք պատմեց Պալտուկինի և անոր ընկերաց արկածներն ու սպառնացող վը-
տանգները, իրեն խօսքերուն վրայ՝ մեծ բազմութիւն մը քրիստոնեայ ասպետաց և մարտիկներու երդուընցան զիմել ու ազա-
տել իրենց գերի բանտարկեալ վեհապե-
տը. կոսուլէն անոնց զուլի կեցաւ և յա-
ռաջեց դէպի Եփրատ գետը. Եղեսիոյ և Անտիոքայ ամենէն աւելի արիագոյն մար-
տիկները, արդէն իւր դրօշներուն ներքեւ հաւաքուած էին, երբ լուր հասաւ որ Բա-
ղակ, անագորոյնը, սաստիկ բռնութեամբ յարձակելով մտած էր խարբերդի միջնա-
բերդին մէջ:

«Կոսուլէնի մեկնելէն վերջ, Պալտուկին, Գալերան և յիսուն հայկազն ախոյեանն-
ները երկար ժամանակ դիմադրած էին մահմետականաց զունդերուն. բայց թշնա-
մինեք աւաններով խորտակեցին ամրո-
ցին հիմերը, և քրիստոնեայ զինուորը յանկարծ աւերակաց կոյտի մէջ գտան ի-
րենց զիրենք. Բաղակ՝ Երուսաղէմայ թա-
գաւորին կեանքը շնորհելով, զինքը զրկած էր խառանի ողեակին մէջ, Հայկազն ա-
խոյեանները մեռած էին տանջանքներու մէջ, և մարտիրոսութեան դափնեզսակն եղած էր իրենց դիւցազն անձնանուիրու-
թեան վարձքը. Երբ կոսուլէն և իրեն հե-
տևող մարտիկները լսեցին այս ցաւագին բովերը, բուրդովին յուսահատեցան իրենց առաջադրած դիտումը զուլի հանելէ, ուս-
տի դարձան ոմանք Եղեսիա և Անտիոք, ո-
մանք ալ Երուսաղէմ, ցաւելով որ չկրցան զոհել իրենց կեանքը քրիստոնեայ իշխան մ'ազատելու համար»:

*

Ուռհայեցին ալ կը պատմէ այս հայ-
կազն ախոյեաններուն դիւցազնութիւնը, ա-

ռանց ըսելու սակայն որ հայ էին անոնք, և փոխանակ յիսունի միայն հեզհուսաւն կը թուէ:

ՄԼԻ. Գարնեալ ի թուականութեանն Հայոց ՇՀԱ (1122-1123), զօրաժողով արար խազի առ-
պատարն Պարսից և զնաց ի վերայ զօրացն Ֆրանկաց, և իշանէր ի վերայ Հայկազ քաղա-
քի, և անոր զնայր բախակ հարկանէր ի Շի-
գայրն ի Տաճկաց քաղաքն: Եւ յայնժամ զայր Պաղտին թագաւորն Երուսաղէմայ, և զայր հա-
սանէր առ նա կոմսն Ուռհայոյ ձօսլին, և միա-
բան զային իշանէին հանդէպ զօրացն թուրաց, և զամենայն աւուրսն ամառնային ոչ արարին պատերազմ. լուռ ընդդէմ իրեքաց կային. Յամ-
սեանն սիպտեմբերի առանց պատերազմաց քա-
կեցան երկօրին կողմանքն, և դարձան իւրա-
քանչիւր ի քաղաք իւր. և ամիրայն խազի մը տաւ ի Հայկազ, և Պալակ ամիրայն՝ որ էր քու-
րորդի խազիի և էր այր քաջ և ժիր պատերազ-
մող, դարձան զաղտաբար և զնայր ի գաւառ իւր
Հանձիթ. Գայնժամ ձօսլին և Գալերանն լուեալ զայս՝ և ընթանային զհետ զօրացն Պալակին, և հասնին նմա ի գաւառն Ուռհայոյ ի գեղն որ կոչի Տափթիլ, հարիւր ձիաւորով հասաւ ի վերայ նորա. և Պալակն իշեալ կայր ութ հարիւր ձիա-
ւորովն ի տեղի մի գետագնաց և մօրոտ յոյժ չուրջն, և զօրք իւրովք ամրացեալ կայր ի նմա. և զօրքն Ֆրանկաց անմտաբար իւլազարեալ լի-
նէին, յարձակեցան ի վերայ, և ընդ խորափոխն ոչ կարէին անցանել: Եւ Պալակն ամենայն զօ-
րքն կայր ընդդէմ նոցա և նետիւք խոցոտեալ զամենայն երկվարս նոցա, և արարին հալածա-
կանս զամենայն զօրսն Ֆրանկաց, և արարին ձերբակալ գերկու կոմսն Ֆրանկաց զձօսլին և զԳալերանն երկվաթի կապալագօ տարան ի խար-
բեր, և եզին ի բանտի անդ, և զցտան և հինգ Ֆրանկն տարան ի Բալու: Եւ լինէր այս ամի-
նայն սուղ մեծ ամենայն հաւատացելոց, և կային ահաբեկեալ մեծաւ սասանութեամբ: Այս եղեւ ի սեպտեմբերի ամսոյ ծօ:

Գայսմ աւուրս մեռանէր մեծ ամիրայն խազի որդի Արդուխին, և տայր զամենայն յախարն իւր ի քուրորդին իւր ի Պալակ ամիրայն, և յանձն արարեալ զտունն և զորդիսն իւր ի Պա-
լակն Սլուխանն, զՏՈւմրտան, և բերին զա-
գաղօք զնազի ի Հայկազ ի խառան, և անտի տարան թաղեցին զնա ի Մուֆարկին ի քաղաքն իւր: Եւ Պալակ ամիրայն տիրեաց քաղաւմ գաւառաց:

ՄԼԵ. Գարնեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ՇՀԲ (1123-1124), զօրաժողով արարեալ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղտին, և յուզի պատերազմ ընդ Պալակայ ամիրային վասն եր-
կու իշխանացն զոր արկեալ էր ի բանդի զձօս-
լին և զԳալերան: Եւ հասանէր թագաւորն ամե-
նայն զօրքն Ֆրանկաց ի Ռապան քաղաք, և Պալակն յառաջագոյն եկեալ էր մերձ այնմ գաւառին, զի գերկիրն արացել աւար և գերութիւն. և զմիմեանց ոչ զիտելով երկոցուն կողմանցն, և եկեալ թագաւորն սակաւ զօրքն ի Շնէնոյ

կանդարայն, և անցեալ գետովն ի վեր կա-
մէր էլանել ի տեղին որ ասի Շնչրիկ. և Պա-
լանի բազում զօրօք կայր մերձ ի քմին յորժամ
հարին զվրան թազաւորին. և թագաւորն կամէր
որոտլ բազնովն, և Պալանն յանկասկած յար-
ձակեցաւ ի վերայ իւր ամենայն զօրօքն, և ա-
րար կտորածոս սաստիկ հօր, և կալաւ զթա-
գաւորն Երուսաղէմի և զքուրորդին թագաւո-
րն. այս եղև յամենան հոռի, զգին չորս ա-
ւուր անցանելոյ սուրբ Զատիկին: Եւ տարաւ Պա-
լանն զթագաւորն ի դուռն Կառկառայ, և նա
տայր զկառկառ ի ձեռս Պալանկին, և տարան
զթագաւորն և զքուրորդին ի Խարբերդ, և եր-
կաթի կապանօք եղին ի խոր բանտին, ուր ե-
ղեալ կայր ձօլինն և Վալէրանն:

ՄԼԶ. Զայսմ ամի զկնի հինգ ամսոց որ այս
գործեցաւ եղև զարմանալի ինչ. վասն զի յա-
ղագոս այսորիկ եղև կատարած կորստեանն Զա-
րուցեալ միաբանեցան արք հնգեւտասան ի յա-
մուր բերդին Պենէնտու, և խորհեցան խորհուրդօս
քաջաց և կատարեցին զգործն անմահից: Զա-
րուցեալ արանցս այսոցիկ զման ի Հանձնիթ գա-
ւառն. և յաշու ունէին զամուր բերդն Խարբեր-
դոյ, ուր կայր յարգելանոցի թագաւորն Ֆռան-
կաց և ձօլինն և Վալէրանն. և տեսին զպա-
հապան բերդին սակաւս, և կային անհոգ. զը-
նացին ի դուռն զժուժ կերպարանօք և իբրեւ
զդատատառանաւորք. կայր և այլ ոք միտնատու ի
ներքս ի բերդն. և զկնի սակաւ մի ժամու դի-
մեցին և մտին ի բերդն, և քաջապէս ջանացան
ի բանտն, և զոր ի դուռն զսին՝ սպանին, և
փակեցին զդուռն. մեծաւ աղաղակաւ հաստնէին
ի բերդն ուր էր թագաւորն արգելած և ձօլինն
և Վալէրանն և այլ իշխանքն, և հանին զնոսա
ի բանտն ձեծաւ ուրախութեամբ. և զայս ու-
ման զօրս բազումս հանին ի կապանաց արք և
կանայք. և ոմանք ի տեղացեացն մտին ի բանտն
վասն փրկութեան թագաւորին և ձօլինին և այ-
լոց կալանաւորացն: Եւ ելեալ թագաւորն և ա-
ռին զբերդն և տիրեցին ամենայն տանն Պալա-
նին: Եւ իբրեւ լուռս զայս զօրք այլազգեացն
որք էին ի գաւառին, փախեաւ մի յայլ աշխարհ.
և զմիւս այլ գիշերին չորեքշաբթ լուսնալն՝
եկեալ ձօլինն և հետեւակ ընդ նմա, և զաղ-
տաբար գնացին ի Քեսուն, և անտի գնացին յԱ-
տիոք զի զօրաժողով արասցէ և զայցէ յօգնու-
թիւն թագաւորին և այլոց կալանաւորացն: Եւ
էր յայսմ ժամու զօրապետն Ֆռանկաց զօրաց
կոմսն ձօփրէ, որ էր այր քաջ և հօր, և հա-
ւատովն հաւատացեալ առաւել քան զառաւել,
և սա մեծալան աշխատութեամբ պահէր ի թուր-
քաց զամենայն գաւառն Ֆռանկաց, զիրուսա-
ղէմ և զՎլնիոք և զՎուհայ, և ամենայն հնա-
րաւորութեամբ արիարար կացեալ իսկ յորժամ
այս գործեցաւ, էր ամիրայն Թուրքաց Պալանն
ի Հայապ քաղաք, և յորժամ լուռս զայս ամե-
նայն թի՛է հնարաւորութեամբ արանի զնալորեղ-
այրուցաւ որպէս զարծիւ, և յաւուրս հնգեւտա-
սան հասանէր անդր և յարուցանէր սաստիկ պա-
տերազմ ի վերայ բերդին. և կանգնեալ մընայ
(մեքենայ) և փորեալ ընկեցին զբուրգս մեծ աչ

միրային, և այնու ահաբեկեաց զնոսա. և ահիւ
մեծաւ եղեալ կոմսն Վալէրանն առ Պալանն, և
տայր զնալորեղ ի ձեռս նորա: Եւ յայնմ աւուր
կտորեաց Պալանն զամենայն կալանաւորս ու-
զիք իբրեւ վաթսուն և հինգ, և կանայս ութ-
սուն զեղեցիկս ձգեալ ընդ բարձրութեան բերդն
ի վայր, և դարձեալ մեծաւ սրտմտութեամբ եր-
կաթի կապանօք դնէր զթագաւորն ի բանտի, և
զՎալէրանն և զքուրորդին թագաւորին: Եւ ձօս-
ւին կայր զօրք Ֆռանկաց ի յօգնութիւն. և
յորժամ լուռս զայս ձօլինն և ձօփրէ, վի-
րաւորեալ լինէին յոյժ, դարձան լի տրտմու-
թեամբ և գնացին ի գաւառն իւրեանց, և թա-
գաւորն և Վալէրանն և քուրորդին թագաւորին
մնացին ի բանդին:

*

Դիւցազնութիւնը վսեմ է երբ անձնա-
նուէր կը զոհուի ոք առանց որ է ակըն-
կալութեան, երբ որ և է յարարերութիւն
արեան կամ սրտի գոյութիւն չունի ընդ-
մէջ զոհուողին և անոր՝ որուն համար նա
կը զոհուի. սակայն զողոր է և քնքոյշ այն
դիւցազնութիւնը յորում սիրոյ կապ մը
կը զօդէ երկու էակներն, ու սիրտն է որ
կը մղէ մահուան պատարագին՝ սիրելոյ
մը փրկութեան համար: Եթէ վսեմութիւն
միայն և վեհ դիւցազնութիւն կը տեսնէին
հին ժամանակագիրք մեր հայկազն ախո-
յեաններուն գործին մէջ, քնքոյշ զգացում
ու զողոր սիրտ մ'ալ կը տեսնենք մենք
հոն. հպատակի և տիրել յարարերութիւն
չէր որ զիրենք մղեց, այլ արեան ու սրտի
թափ մ'էր որ իրենց երակներն ուռեցուց
արիւթեամբ և անվեհեր առաջնորդեց նա-
հատակութեան: Հայ արիւնը, իշխանազուն
փափուկ բամբռան մը ձեռքով, պատուա-
տուած էր լատին թագաւորին հոգւոյն վը-
րայ. Պալտուհին թագուհին հայ իշխա-
նուհի մ'էր, մին այն ազնուազարմ օրիորդ-
ներու որ միջին դարուց մէջ իրենց հոգ-
ւոյ վեհութեամբ, սրտի ազնուութեամբ,

1. Շատ հետաքրքրական ծանօթութիւն մ'ալ կը յա-
նելու հոս Մարթնոս հետեւալ զարբերութեամբ. «Յայսմ
ամի եղև պատերազմ Թուրքի զգաւառ Մենտեղոյ. Ժո-
ղովեացն արգելէր և կոտորէր և արօք և կոտորեալ ընդ
միմեանս, և կոտորէր յաղթանգ զարագիւն, որ բնակէլ
արար զնոսա, և ուր ուրքն Պաքսին», - Նիւթապէս ար-
դեօք պէտք ենք հասկնալ այս տողերը Թէ այլաբանա-
կան իմաստով:

A.R.A.R. @

մտաց արթնութեամբ, որոնց կը խառնուէին վարուց անբիծ անարատութիւն ու սրբութիւն և դիմաց պայծառ գեղեցկութիւն, պէնեցին շատ արքունիք ու աշխարհներ և եղան պարծանք ժողովրդոց: Երուսաղեմայ առաջին քրիստոնեայ թագաւորին զահակից, առաջին թագուհի մ'ալ Սրբազան քաղաքին՝ բարձրացաւ հայ իշխանուհի մը, Արտա, Թաֆնուզ կամ Թորոս իշխանի դուստրը, որուն կենաց աղետալի մէկ պարագան ալ տեսանք ուրիշ էջի մը մէջ¹. միգապատ ամպ մ'էր այդ, որ անցաւ այն իսկույնն աստուծո երեսէն առանց խափանել կարենալով անոր շողիւնը, որ յետոյ դարձեալ աւելի վսեմ, աւելի պերճ փայլեցաւ Պալտուինի զղջմամբ: Այս երկրորդ Պալտուինս ալ, Պուրկեցի կամ տը Պուրկ,

առաջնոյն փառակից և առաջնոյն արեւնակից, անոր նման ճաշակով ու սրտակից ալ տեսնուեցաւ և ինքն ալ հայ իշխանուհի մ'ունեցաւ իրեն զահակից, Երուսաղեմայ աթոռոյն թագուհի: Մեծիտինայ կամ Մալաթիոյ հայկազն Գարբէլ իշխանին (զոր փռանկ ժամանակագիրք և Մտթ. Ուոհ. կը ճանչնան Խարիլ կամ Խարիլ առնունով) դուստրն էր՝ Մարսիլիա կամ Մորֆիս կուշուած²: Կրնանք ենթադրել որ արեան ու ազգակցութեան ձայնը խօսած չըլլայ այն դիւցազն յիսուն կամ հնգետասան հայկազն արխիաններու արտին մէջ, երբ անձնանուիրաբար գոհեցին իրենց կենանքը խորտակելու համար Պալտուինի գերութեան շղթաները: Յամենայն դէպս, պարագայ մ'է որ պէտք չէ ան-

1. Ուրիշ հետաքրքրական և ծիծաղաշարժ պարագայ մ'ալ կը յիշատակեն այս Նաշակաց պատմիչը, Պալտուինի քարուց և արեւթսիւրութեան հնարքի մը նկատմամբ, զոր նաև Հ. Ալիշան ապագոյ կը համարուի (Միստան էջ 47). «Ըստ նմին օրինակի և եղբայր իւր Թորոս (միքսոմամանակ պատմիչը Խաչկարաց զանուն Թորոսի յաճախ ձեռնալ գրեն Tafnus, այլ և Taforch), որ և զոյգ նմին կաշնալ ունէր բերքս ամառս ի լեռնակողման, ետ զգուտար իւր Արտա ի կնուծին Պալտուինի՝ եղբոր աստղնորդի խաչաղգոս ըմանակին (կոփրեւտութի), խոտանաւով պաշտատական նմին 60,000 զահակն ուկի, և առ ժամայն վերաւել 17,000... Զմեացեալ մեծ մասնն յապաղէր, ասին, հատուցանել. առ այս յաւելու ոմն ի պատմաց Լաւինաց, եթէ պայման եղեալ էր Թորոսի առ Պալտին՝ աճեցուցանել զօրութեւ. և նորա արարեալ այնպէս, յետ ամի կամեցով կորզել ինչ յաներոյն, առաքեաց ծանուցանել՝ որպէս թէ ընդ պարտեօց անկեալ և ստիպի գերեզմ զօրութեւ. (պատճառանն աւելի ծիծաղաշարժ է ըստ պատմաց, որոնց կ'աւանդեն թէ Պալտուին գրաւի դառն էր իւր մօրուցը]. փութացաւ Թորոս զոյգ և աղաչել զի մի՛ պարսպէ երբէք այնպիսի նախառնին զստեր իւրոյ, և վաղվազակի առաքեաց 33,000 բիզանդ ոսկի»:

2. Dulaurier (էջ 51 թ. 2) այսպէս կը գրէ. Khôrl est une alteration du mot *Gabriel* ou *Gav'il*, écrit suivant la prononciation byzantine. Guillaume de Tyr (IX. XXI) le nomme, en effet, *Gabriel*. Aboulfaradj (*Chron. Syr.* էջ 283) lui donne le même nom et dit qu'il était Grec. Suivant Guillaume de Tyr (X. XXIV), il était Arménien de nation et Grec de religion. Albert d'Aix l'appelle *Gaveras*. Suivant Mathieu d'Edesse, il était beau-frère de Thoros, curéalate

d'Edesse. Il maria sa fille Morfia ou Marsilia à Baudouin de Bourg, comte d'Edesse et plustard roi de Jérusalem, en lui donnant une très-riche dot. Baudouin eu d'elle quatre filles, Méléssent, Haalis et Hoderie ou Odiat, ainsi que Joie (Jveta), qui lui naquit lorsqu'il fut parvenu au trône. (Guillaume de Tyr, XII, IV).

Ասոց նկատմամբ հետեւալ ծանօթութիւնը կու տայ Հ. Ալիշան (Հմտ. Սխառած էջ 47 ծանօթ. 5). «Առ դրանիկ Մեծիտինայ առաւ ի կնուծին Յուկայ Կոմսի Անտու, որ յաւերջացն զՊալտին Բ. ի Թագաւորութիւն Երուսաղեմի. Մեծիտինայ յետ մահուան ասին՝ և պահեցաւ դարձեալ որպէս Թագուհի Երուսաղեմի, և իշխանաբար զգէր հրովարտակս ցամն 1160 առ Թագաւորութեամբ ուղղայ իւրոյ Գ. Պալտինի. որում յաւերջաց եղբայր նորա Ամարի Ա. սա անեալ էր ի կին զԱղանէս զուտար Բ. Խոսիինի որդոյ զստեր կուտանդի և Ա. Խոսիինի, յորմէ ծնաւ զՊալտին Գ. (1160). Սա մեծաւ անդոյի յամի 1185 և յետ երկուց ամաց առաւ Երուսաղեմ յալազգեաց և բարձաւ Թագաւորութիւնն այն իւրօք, Թէ և ոչ անուամբ: Եւ այսպէս ամենայն Թագուհիք Երուսաղեմի եղեն կամ Հայկազունց կամ արեւմտաց նոյնի: — Վերոյիշեալ ազգաւորն փեսայի Հայ իշխանին՝ Նշանակեալ է հին փռանկ ազգաբանութեան Արեւմտեայ եկեղեց յԱռքիս (Lignages d'Outremer), այսպէս Թարգմանեալ է ի միքսոմամանակ ազգայնոյ մեղոյ, Թերեւ ի Հիթմայ Պատմէ: Եկեաց երկրորդ Թագաւոր Երուսաղեմի Պաղտին տը Պուրգի, կարեւոր սորա (Պուրլունեանց). սա էաւ կին զուտար հայ իշխանի մի՝ որում անուն էր Պատուի Գարբէլ, որ տիրէր Մեծիտինոյ, և անուն կնոջն Մարֆիս. և եղեն նորա զստերք չորս. որ են անուանց նոցա, Մեծիտինա, Աւիթ, Հաւաթար, Զաւիթ. Մեծիտինա եղև կին Թաւ-

տեսուի որ և է արուեստագէտի կամ գրագէտի կողմանէ, երբ այս ժամանակիս աւանդութեանց բաւորին մէջ կը թարթափի:

Միջին դարերէն շատ դէպքեր հասած են առ մեզ դարերու հետաւորութեան մէջ նուազած և այլալուծած արձագանգով, սակայն անոնց հոգին, անոնց իսկական շարժառիթը յաճախ բոլորովին ծածկուած է մեզմէ. սուր անդադարծութիւն և խորին քննութիւն մը կարող են միայն շնորհել մեզ առեղծուածային հանգոյցներու առաջին թելը, Այսպիսի ժամանակաց ազգային կեանքի և պատմութեան թանկագին թել մ'է նաև հետեւեալ դիւանական պատահիւր, զոր իր բնական լեզուին ու ձևին մէջ կը հրատարակենք. տառապեալ հայրենիքի աղիողորմ կոչ մ'է այդ, որ յանուն քրիստոնէութեան օգնութիւն կը պաղատէ յիշատակելով Կ. Պոլսոյ առման պարագաները:

Յովհաննէս, Կաֆայի եպիսկոպոսի, որ յետոյ Ռումէններու առաքեալն եղաւ, բանաստեղծութիւնն է Հունգարիոյ արքունեաց դահլճին մէջ վլատիսլաւ թագաւորին առջև, 1453ին, որուն բնագիր օրինակը պահուած կը գտնուի վիեննայի արքունի — կայսերական Մատենադարանի թիւ 3520 գրչաւորին մէջ, որմէ քաղելով կը հրատարակէ մեծանուն բանասէրն ու հայասէրն, Պուքարէշթի Համալսարանի Ուսուցչապետ Մ. Jorga, որմէ կը քաղենք մենք ալ մեր Հայկական Նշխարաց համար: Յիշուած պատրիարք կամ կաթողիկոսն Կարապետ, ընդհանրական ամենայն Հայոց և Վաղարշապատի տիտղոսով, յայտնապէս սխալ մ'է. անտարակոյս այս յիշատակուած անձն է Կարապետ Կաթողիկոսն Սոյ, որ ըստ մեր ժամանակագրաց (տես Սիտաւն էջ 218) կը գրաւէ հայրապետական աթոռը 1447—1449ին: Էջմիածնայ և Սոյ, հակաթոռ հայրապետաց հակառակութեան ջերմ

ժամանակ դժուար էր օտարի մը համար որոշ զանազանութիւն դնել տիտղոսն. բու Սակայն անուանակոչութենէ շատ աւելի կարևոր է մեզ համար ժամանակագրական տարբերութիւնը. քննելի կը մնայ թէ արդեօք մեր ժամանակագրաց կողմանէ սխալ մը կայ թուականի, թէ ընդհակառակն կը սխալի Յովհ. Կաֆացին. կարելի է նոյն իսկ մտածել որ վերջինս երբ Արեւելքն մեկնեցաւ, դեռ ևս Կարապետ Սեպիւն կը գտնուէր հայրապետական աթոռին վրայ և ժամանակի տարբերութիւնը պարզուի յապաղում մը ենթադրելով Կաֆացւոյն կողմանէ իրեն եղած յանձնարարութիւնը կատարելու: Նոյնպէս քննութեան կարօտ կը մնան արքեպիսկոպոսունքն Nachaone, Gambalie կոչուած տեղերու: Ն. Երեկա այս յետին անունս ծանօթութեան մէջ կ'ուղղարէ Cambalech, բայց ինչ հիման վրայ, անծանօթ է մեզ, ուրիշ կերպով ալ այսպիսի տեղոյ անուն անծանօթ կը մնայ դարձեալ. միթէ կայ յայտարարութիւն մը այս անուան և Կամախի միջև, Հ. Ուրշան Սիսուանի տեղագրութեան մէջ (յէջ 300) կը յիշատակէ Յովհաննէս Ուծմանոյ փրոքնոստացւոյն տեղագրական մէկ ցուցակը յորում կը հանդիպինք մեր բնութած անուան մերձաւոր հնչմամբ անծանօթ տեղոյ մը՝ Կամաչիդ (Գաւալիիդ?) կոչուած, որ կը յիշատակուի ընդ մէջ Պապատոյի և Լենա տեղա Պակոստա տեղեաց, որոնց առաջինէն 20 մղոն՝ և երկրորդէն 30 մղոն հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Աւելի դիւրին է Nachaone անուան մեկնութիւնը. որովհետև անշուշտ այս կոչումը դրուած է Նախիջևանի տեղ՝ յունական արտասանութեամբ մը. և յիշաւի նոյն իսկ Պրտոդոնսի աշխարհագրութեան մէջ կը կարդացուի *Naxuana*.

թին, որ էր գունդ Անճոյին, Աւիճն եղև կին Բրնճին Անտիդոյ. Հաւանաբուն եղև կին գունդին Տրապաւսոյ. Զաւիւն եղև հաւաւմոր, և վանս իւր ընեցաւ վանքն՝ որ կուի Սուրբ Լազար Բեթանիոյն:

1. N. Jorga: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe. Siècle. — Quatrième Série (1453—1476). Bucarest. 1916 էջ 57—63.

Oratio facta ad dominum regem Ladislaum, Serenissimum regem Hungarie, Bohemie. etc., per Reverendissimum dominum episcopum caphensem, magistrum in sacra theologia, Ordinis fratrum predicatorum¹.

Sacra Regiaque Majestas. Peractis a Sede Apostolica michi commissis in partibus Armenie Inferioris, dum me sensissent orientales antistites occidentales partes adire volentem, legacione functurum, accurate michi singuli suas literas destinarunt, in quibus suos dolores exprimabant atque tristitias et angustias quas plus solito sustinebant ab impiis Agarenis adjuraruntque me per viventem in secula ut hoc in itinere meo illius angeli tenerem tipum, quem vidit Johannes in Apokalipsi ascendentem ab ortu solis, habentem signum Dei vivi et clamorem voce magna in aures omnium principum christianorum, ne torpori se darent aut vacarent ocio... Tacerem potius, sed adjuratus per nomen omnipotentis Dei silere non valeo, et, si auditu auris utrumque perceperis, clementissime regum, adversantes clades, que inmisce sunt per angelos malos in conquestu Constantinopolitanorum cordeque commotus fueris, pondera, queso, si facie tenus contuitus fuisses tantam urbem, a tam excellentissimo monarcho constructam, tam validissimis menibus roboratam, tam specialissime Deo dicatis templis ornatam, tantis in seculis a suis regibus decoratam et in qua revera

Romanum Imperium jura vite tenebat, tam inopinate captam, disruptam, exterminatam alienoque subiecta dominio. Vidimus certe nostris temporibus inclitas urbes ab hostibus captas suis natalibus dominis esse privatas, ab alieno principe rectas, non tamen hoc animos assidencium commovit ad nauseam, sed, proch dolor, hec infelix jactura, quoniam a disparibus culta deducta est hijs circumstantiis, hijs accessoriis, que nedum Deum permisisse putabant, verum etiam crudelissimos homines abhorreere debuisse, consternati, attoniti, preoccupati, incredibili stupore, nutu potius quam humana voce, musitant universi... Dum neque Christus suam plebem servare aut suam ecclesiam defendere visus est. Ve, ve, ve, benignissime regum, ordo rerum perversus est... Ex quo factus est ploratus et ullulatus multus in toto populo christiano. Quis enim tam efferati animi, quis barbarica perustus sevicia², quis tigris dum lacte nutritus, qui non desudet in lacrimis, qui non demittat ad terram oculos, qui non complicitet manus, qui non contundat pectus, qui non laceret sua vestimenta, qui non obmittat humanam vocem et velud belua rugiat, mugiat lugubremque tonum eructet, si videat altissimo Deo sacratas basilicas, sanctorum suorum ecclesias, in quibus sacratissimorum nostrorum reliquie servabantur et in quibus christianus relucebat decor et honor, in presenciarum effectas ephedias (*sic*) et fornices scortancium, coquinas castri magorum, ydolorum fama et stabula jumentorum. Nam, cum Ysmaelite illam olim sanctam urbem ingressi sunt et gladios paulisper a

1. Յովհ. Կաթայեցւոյ վրայ տեղեկութիւն ուղղորդող N. Jorga Կ. զրկէ իր ուսումնասիրութեան *Sate si preoti in Ardeal*, Bucarest 1900, էջ 12, և 316.

2. Ձեռագրին մէջ. *servicia*.

cede fidelium retraxerunt, sacras invaserunt edes, et primum corpora sanctorum, qui in pace suis quiescebant in tumulis et quorum reliquie in capsulis venerabiliter servabantur, de sepulchris et capsulis extraxerunt et ornamenta aurea atque gemmas, quibus ornate erant sacre reliquie, recipientes manibus adhuc sanguine cruentatis, turpiter contractabant, quorum ossa, ablatis ab eis ornamentis, quidam projecerunt in mare, quidam sparse runt per plateas et vicos, pedibus conculcanda. Sacratos calices et divinis usibus deputatos fecere crateras et, vino fundentes, impudice pocula propinabant scortis atque lictoribus. Sacras yconas, in quibus representabantur Domini nostri Iesu Christi sueque gloriose Virginis Matris Marie aliorumque sanctorum ymagines, securibus exciderunt et igni tradiderunt. Parabant sibi ciboria prophana, ex quibus replebant plena spurciciis corpora sua. Deinde viros Deo dicatos, in suis lis latitantes, de eisdem violenter extrahentes, vetustos et confectos senio, quos repulerant, gladio trucidarunt, robustiores vero, quos alligabant captivos, amara necessitate ducebant in servos. Adierunt inde cenobia sanctimonialium dominarum et, absque ulla reverencia, nulla humanitate monstrata, omni puellarum honore postposito, puellas Dei dicatas, serviciis incestarunt, protectiones autem, ablato ab eis sacro velamine et exutas habitu monachali, in propaculum (*sic*) publico dedere ludibrio, prophanantesque sponsas Christi ore prophano cantabant: Si princeps vester et sponsus jam vos eripiat de manu eripientium animas vestras! Acces-

serunt posthec ad sepulchra Imperatorum et primum in basilica Apostolorum Sanctorum sepulchrum ornatissimum Constantini Magni Augusti turpiter violarunt, nam tumbam illam porfiream, mira magnitudine compactam, funditus evertentes, ornamenta imperialia, que in illa adhuc servabantur illesa, rapientes, spolia diviserunt sicque ad exemplar ceteros Imperatorum et regum monumenta frangentes, insignia regalia capiebant in predam, ossa vero in contemptum dabant canibus corrodenda. Novissime ergo animinon (*ἀνίμνητον*)¹ hoc est opus inimitabile² Justiniani Augusti, sacram scilicet basilicam divine Sophie dicatam, crudelissime occuparunt. In qua repererunt non exiguum multitudinem fidelium utriusque sexus qui ad illam tanquam ad asilum confugerant. Quibus repertis, resumentes barbaricam rabiem, velut carnifices inter oves, gladios eximenes, totam illam multitudinem peremerunt, nulli parcentes etati vel sexui, tantaque copia sanguinis in sacre edis pavimento perfusa est, ut cruor ille contingeret usque ad talos. Quis rumor, que vagientium infantium voces, qui miserabilium nostrum lugubres cantus in illa interfeccione fuerunt, nec calamo exprimi queunt, aut lingua proferri. Verum qui horum caruit, sollicita mente tractet: parva enim incommoda sunt argumenta majorum. Intrarunt denique singillatim patriciorum et nobilium

1. Այս բացատրութիւնը Ռ. Խորկա բաւական կը համարէ ենթադրելու համար որ Վաթայի եպիսկոպոսն յաճաքէն խօսած ըլլայ և յետոյ այս լատիններէն թարգմանած: Անոնք մը այս եզրակացութեան յանգիլը մի քիչ չափազանց կ'երեւի մեզ:

2. Զեռագրեն մէջ, immutabile.

[edes] et matronas pudore venerabiles adulterarunt, virgines nondum maturas viris conversari¹ nondum nuptui traditas prostituerunt et absque ullo respectu publica fecere scorta, ex eo rubore perfusus quod etiam vendebant concubitus impudicos. Trahebantur autem generose, dure, per plateas et vicos sparsis crinibus, facie unguibus laniata, pectore nude, pedibus discalciatis, veste scissa, ita ut hinc inde nuda latera palpitarent, manibus a tergo vinctis, in turpissimam servitutem. O, mira rerum perversitas! O, nescio quod nefandum scelus, ut in tanta amaritudine plurime matrone et jugales nobilium maluerunt sibi ipsis spontaneam inferre mortem quam vivere sub tam impudico servicio. Nam, videntes se matronalem pudiciam amisisse, que[dam] se projecerunt in puteis, quedam se jactaverunt in precipicia, quedam se laqueo suspenderunt, quedam venenata pocula ebiberunt, quedam se ultra manibus propriis gladio transvibrarunt, ut impudicam vitam infelici et crudeli atque desperata morte consumerent. Que, videntes quam plures², baptismale sacrum abnegantes, in synagoga circumcisorum se dedere consortes. Quibus tamen suaderetur ne tam horrendum Deo scelus committerent, desperati et ira cecati male dicebant nomini christiano: Vach, aiunt, quid nobis profuisse cultum Christi nobis ostendite. In derisum atque contemptum habebamus olim squalorem Machometi, eundem asserabamus pseudopropheta et ra-

bulum; nunc autem inspicite ejus legis incia atque videte que religio vel secta tantum suos ramos extenderit. Hec enim jam tres mundi partes occupat et dietim³ sua cornua dilatantur, que si non forent Deo accepta, utique justus dominus opitulasset [contra] iniquitatem, quoniam justiciam semper ipse dilexit. Omnis enim plantacio quam non plantavit celestis pater eradicabitur, teste Christo; ergo, per locum a contrario, que suas radices fixit in terra et cujus palmites directe latius dilatantur, a celesti patre plantata dinoscitur. Hiis argumentis se muniunt qui, contemptantes cultum christiane religionis, abierunt retro post Sathanam, rursus crucifigentes Christum in semet ipsis et habentes ostentui. Audivimus hec omnia qui in illis claudibus sumus inclusi et ori nostro silentium ponimus, qui contra tractum fluminis contendere non valeamus. Plangimus tamen cottidie nostras miseras et Deum altis vocibus deprecamur ut avertatur furor suus a populo suo et non det hereditatem suam in perdicionem. Si qui dicunt [quod] hec nobis juste illata sunt, quoniam pro factis digna recipimus, verum miseremini nostri, saltem vos, amici et vicini nostri, quia manus Domini tetigit nos. Pre oculis habetote illud sapientis Jesu Sirach in suo Ecclesiastico dictum: Memor esto judicii mei; sic enim erit et tuum. Idcirco, clementissime regum, obsecro Tuam Majestatem ut equo capias animo que nunc dabo. Quod si quid

1. Զեապրին մէջ, imufari.

2. » » qui plures.

3. Զեապրին մէջ, dictis.

quam in tui laudem dixerō, nec opineris me velle Tuam Regiam Cel-
situdinem movisse¹ blandiciis; si
autem quippiam objurgacionis ver-
ba mea continere videbuntur, ob-
secro iterum ne opineris me velle
eamdem exagitare conviciis. Quid-
quam enim firmiter tenemus tuam
victoriosissimam probitatem ad ef-
fectum velle perducere ut vindices
injurias quas scelesti Hismaelite et
impij Agareni fidelibus populis in-
tulerunt, nedum tua propria devo-
cione motus, verum eciam suasio-
ne multorum virorum illustrium, de
quorum gestis et actis anno elapso
in partibus Orientis excellentissi-
mas hominum relaciones [habui-
mus]...

Tanti hostis, cujus ingenium non
ad unius provincie excitatur, sed,
quadam temeraria inflatus super-
bia, totum mundum se existimans
manu posse complectere, ad uni-
versale exterminium tocius christi-
ane religionis se paravit et parat...
Parce, benignissime regum, parce,
queso, si uter licencia lacius verba
dandi: nulla huic hosti horrido, im-
pudico, impuro, insano, spurio A-
gareno aliumde accessit audacia,
quam Pannonie principibus, quos
non viros sed feminas est expertus.
Nec eos feminas dixerim eo quod
virili robore careant, sed a condi-
cione improba mulierum, que sem-
per litigant de fuso distorto aut
lino non subtilier carminato. Non
ignorant Hysmaelite Pannonie ro-
bur, non ignorant illustrissimos
principes et strenuos bellatores Un-

garie, Bohemie, Polonie atque u-
triusque Germanie noverunt tamen
horum regnorum inter principes
perniciosissimas dissensiones, quas
quidam affirmant potius prodicio-
nes. Cujus rei causa jamdudum prio-
res Hismahelite attemptarunt in-
vadere Flaccos, Transsilvanos, Ser-
vios, Rascianos² infestare, Burga-
ros, Albanenses deprimere, A-
chaïam, Macedoniam, Thessaliam
et Cyclades sibi tributarias fecere,
Traciam, Missiam, ipsas eciam fau-
ces Danubii libere sue dicioni su-
bicere et in hac presente tempesta-
te inclitum regnum Ungarie demo-
liri putantur et procedere ad ulte-
riora; que omnia ideo advenerunt
quoniam obliti estis omni[um] ser-
monum Salvatoris. Nonne in auri-
bus nostris cottidie intonat evan-
gelicus strepitus: Omne regnum in
se ipsum divisum desolabitur et do-
mus supra domum cadet. Ex qua
sententia Ungarorum principes pe-
jores demonibus arguuntur. Nam
ipsi dementes in eternis dampnati
suppliciis ideo perseverant ut re-
gnum Sathane in firmitate perdu-
ret, nec sedicione aliqua quando-
que salvetur³. Vos, lacerati, dissuti,
divisi, ruinas vobis et ceteris hu-
cusque paratis. Parce[te] itaque om-
nium Orientalium antistitem, po-
tissime Reverendissimi domini Ca-
rebeth, generalis omnium Armeno-
rum, et Patriarche, Vagsciabat,
honoratissimorum eciam archiepi-
scoporum Nachaone, Gambalie, Su-
sis et Tisilisii (sic)⁴ ceterorumque
fidelium, qui quamvis vivant sub

1. Զուսպրին մէջ, morale.

2. » » graciosos.

3. » » salvatur.

4. Հոս Երեւոյ եպիսկոպոսն յը կը յանձնու աշտկէս
Il s'agit des archevêques de «Cambalech», de
Sis...

tirannica servitute Siroth Amir-sa¹, qui dominatur in Medis et Persis, et Janisa Turchman, quidem quondam regis Asueri nunc occupat et Mesopotamiae dominatur, tamen Sedis Apostolice magisterio semper intendunt. Obsecro te per illum eternum verumque Deum qui est excelsus in regno hominum et cuique voluerit tribuit illud, qui etiam te a puero ad regnorum in presens qui cura geris imperia sublimavit, invoco et in testimonium clamoris mei crucem illam sanctam quam Christus ascendit pro universo orbe passurus, ut exaudias te obsecrantes populos et pacem habeas cum omni homine christiano, quamvis emulo, hac enim tempestate pace precium et non bello. Nulla enim acerbior gwerro, nullum acrius bellum huic Imperio Hismahelite incuti potest quam pax et concordia principum Ungarorum. Et, ut verbis utar Cassiodori ad Fridricum Imperatorem: secundum et tuorum. proavorum dicitur esse pacis tranquillitas, in qua populi proficiunt et gencium utilitas custoditur. Hec est enim bonarum artium decora mater, mortalium genus felici quadam successione multiplicans felicitates, pretendit mores... Eya igitur, clementissime regum, Illustrissimi principes et nobiles universi, recedant vetera, nova sint omnia, et obruta atque dissuta prius, si divinus nunc resarcinet amor, refulgeat sol in clipeos aureos et resplendeant montes ab eis... Nec sit qui vertat in dubium, cum sacratissime crucis insignia, cum Tue

Sacre Regie Majestatis splendida vexilla conspexerint, Hismahelite terga dabunt auresque suas continebunt ne nomen victoriosissimi Ladislai regis introeat in eisdem; optarem ut hijs interesse contingat, quibus nunc labor durius esse videtur.

*
**

1896ին Հ. Աւիշան Վ. հրատարակելով նախնեաց պատմողի մը «Վասն վանդակից որ ի Ս. Գաղաթիւ Երոստադէմ», հետեւեալ յանձնարարութիւնը կ'ընէ. «Փափաքիմը որ լաւագոյն օրինակը կամ աւոր նման գրուածը Երոստադէմի տեղեաց վրայոց՝ հրատարակուէին, որպիսիք աւելի յուսալի են գտնուիլ ի մնացեալ վանորայս Հայոց Սուրբ Երկրին»։ Այն օրուանէ մինչեւ այսօր սակայն դեռ նշանաւոր յիշատակարան մը կամ կարեւոր վաւերագիր մը յերեւան չեղաւ մեր հայ ազգային աղբիւրներէ, ընդհակառակն շատ առատ նիւթ մատակարարեցին եւրոպական թիւանք և գրադարանք, եթէ՛ պետական և քաղաքական ըլլան և եթէ՛ ընտանեկան և առանձնական, Ս. Երկրին պատմութեան և քաղաքական ու կրօնական հանգամանաց նըկատմամբ։ Հետեւեալ պատմողին ալ աւորնց կարգէն է և մեզ համար կարեւոր՝ ազգային վանատեղեաց վերաբերեալ տուած տեղեկութեանց համար։ Փրանկիսկեան կրօնաւորի մը ուղեգրական յիշատակարանն է 1463 տարուոյն, զոր Ch. Kohler հրատարակած է Revue de l'Orient Latin-ի մէջ (Tome XII. 1909. N°. 1-2 էջ 1-65. «Description de la Terre Sainte par un Franciscain Anonyme 1463»)։ Անտի կը քաղենք հետեւեալ երեք պարբերութիւնները որոնք ազգային են և Հայկական նշխարաց կը պատկանին։ Առաջինը կը յիշատակէ Յունաց և Հայոց խաբէական մէկ գործը որով իբրեւ թէ յերկնից իշած լոյս կը ցուցնեն Ս. Գերեզմանին վրայ։

1. Անշուշան կ'ազգարէ Chahrouch-Mirza († 1446) և թերեւ Jai-Ali-ն, Հմմտ. Vambéry: Geschichte Bocharas II. Stuttgart 1872 էջ 10-11.

... Ceterum quod lacrimarum perpetuo defendendum est, superiori enim tempore die Sabbati Sancti cum divinus ignis ingenti miraculo supra hoc domini Sepulchrum a caelo descenderet (rotundo enim foramine ibidem culmen reseratum est), christianorum malitia et iniquitate crescente, tanti prodigii miraculum destitit. Sed, quod est hac in re funestius, nituntur nonnulli ex Grecorum Armenorumque secta, eodem die maxima ibi christiani populi multitudine que ex omni oriente concurrit assistente, id ipsum effingere. Quod cum liqueat Saracenis rem ipsam commenticiam esse et rudi populo atque incauto sic a majoribus, quorum potius est inferiores recte instituere, mendaciter illudi, cui profecto dubium catholicae hoc fidei non parvum afferre dedecus atque detrimentum, quandoquidem et omnia fidei nostre sacramenta pariter esse vana atque ficticia existimare possint?

Երկրորդ պարբերութիւնը կը ցուցնէ որ Գողգոթայի վրայ Ս. Խաչի հաստատութեան տեղը յանձնուած էր Հայոց ձեռքը պահպանելու համար.

... Quartus quidem quadraginta circiter passuum a Sepulchro ad Calvarie Montem, qui potius ob brevem sublimitatem collis censeri potest. Decem enim et octo gradibus ascenditur ex pavimento ecclesie. Hoc quidem in monte patet adhuc et foramen cui crux infixata extitit, altitudinis ferme cubitus unius, et saxei montis ejusdem apertura tempore Passionis, ut ajunt, effecta, que a prescripto foramine duobus vix passibus sejuncta ad imas montis radices usque descendit. Hujus vero loci Armenorum

christiani curam gerunt, sicut et nostri ordinis fratres Sancti Sepulchri: perpetuo enim accensas ibi lampades fovemus.

Երրորդ պարբերութիւնն ալ Թանկագին վկայութիւն մ'է որ Աննայի և Կայիափայի ապարանքն ուր Յիսուս դատուեցաւ, երկուքն ալ հայկական վանատեղիք եղած էին.

... Domus igitur Anne pontificis ad quam primum ductus est (Յիսուս Գրիստոս Տէրն յեր), et hunc eodem in loco extracta est ecclesia Armenorum christianorum, qui sunt viri religiosi ac mulieres simul habitantes, distat ab orto qui erat trans torrentem Cedron in valle quidem Josaphat septingentis ferme passibus atque a nostro conventu montis Syon quantum vix arcu sagitta mittatur, a quo ad domum Cayphe pontificis, ubi nunc condita est alia Armenorum virorum duntaxat religiosorum ecclesia, semijactus lapidis est. Verum hac in ecclesia, duo etiam passionis insignia hodie monstrantur. Primum quidem idem carcer in quo dominus Jesus nocte eadem qua captus extitit jussu Cayphe detentus est, et is lapis pergrandis qui monumento hostiolo fuerat applicatus.

Խնչպիսի՜ նուիրական յիշատակներ որ հայ ձեռքերու խնամոց ու պահպանութեան յանձնուած էին. սրբազան սննեակն ուր Յիսուս քանտարկեալ պահուեցաւ ի գլխերի և զոր իւր աստուածային հռաչանաց օծութեամբ ու բուրմամբ լցուց և այն վիճակ մեծ, Թանկագին քան զամենայն գահար ալունս երկրի, որ իբրեւ կափարիչ դրուեցաւ դրան սուրբ Գերեզմանին, վէճն որ կնքուեցաւ մատանեաւ քահանայապետաց ի վկայութիւն մահուան Աստուծոյ որդւոյն և ընդ որ Յիսուս անցաւ անապական մարմնովն ի փառաւորեալ յարութեան: